

Троян Сергій

**ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ
В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ
ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР**

Вступ

Постановка проблеми. “Час рікою пливе” і “час є грізний суддя, він не вміє прощати”... Ці відомі слова, напевно, найчастіше проявляються на переломних, доленосних етапах історії. Про них згадують – хто з пафосом, хто з сумом, хто навіть зловтішно, але дуже рідко заради об’єктивної оцінки зробленого. У сучасних умовах становлення і розвиток української державності безпосередньо пов’язаний із процесом національного відродження (на Заході його називають етнічними ренесансом). Щодо сутності національного відродження, то йдеться про усвідомлення етносом себе як політичної нації, як дійової особи історії та сучасного світу. З огляду на сказане, в поліетнічних державах, до яких належить і Україна, надзвичайно важливе місце відводиться питанням національної терпимості, дружніх стосунків між різними етносами, гармонізації відносин міжнаціонального характеру практично у всіх сферах життя суспільства. Тому науковий і прикладний інтерес становить розробка і/або використання методології дослідження національної толерантності та її регіональних особливостей.

Мета дослідження – здійснити аналіз рівня національної толерантності в Україні в загальнодержавному масштабі та крізь призму визначення існуючої регіональної специфіки. Основні дослідницькі завдання такі: по-перше, розглянути роль різного роду досліджень у вивченні й оптимізації суспільного розвитку; по-друге, з’ясувати змістовну суть методології дослідження національної

толерантності; по-третє, охарактеризувати сучасні особливості національної толерантності в Україні.

Базовий метод дослідження. Вибір основного дослідницького підходу зумовлений необхідністю визначення та зіставлення різних за своїми характеристиками даних. Це можна найоптимальніше зробити, використавши *індексний метод* – спосіб наукового дослідження, зміст якого полягає в розрахунку зіставляваних індексних показників, які характеризують різні сфери розвитку суспільства і держави за певний проміжок часу.

Робоча гіпотеза. Українське суспільство відзначається таким рівнем національної толерантності, який як у загальнодержавному вимірі, так і на фоні регіонів дозволяв, дає можливість тепер і в коротко- та середньотерміновій перспективі підтримувати належний для оптимального розвитку суспільства характер стосунків між різними етносами та їх представниками на державному, політичному та суспільному зрізах.

Структура наукової розвідки визначається як постановкою проблеми, так і метою та головними завданнями її розробки. Звідси, дозволимо собі запропонувати трьохчленний підхід до викладу матеріалу, який включає розгляд загальної актуальності здійснення теоретичних і прикладних досліджень щодо встановлення різного роду рейтингів, індексів, шкал тощо розвитку держав чи регіонів; характеристику методології дослідження національної толерантності; нарешті, аналіз регіональних особливостей проявів національної толерантності в Україні на сучасному етапі розвитку нашої держави та суспільства.

Сучасні підходи до вивчення різних аспектів суспільного і/або державного розвитку

Вивчення ситуації в країнах і регіонах, прогнозування подальших перспектив їх розвитку тісно пов'язано в сучасних умовах з дослідженнями різних боків соціального, політичного, економічного тощо життя. З цією метою використовуються різноманітні методики обрахунку індексу розвитку людського

потенціалу, рейтингу кредитної довіри країни, індексу рівня інформатизації суспільства тощо.

Найвідомішою з точки зору виявлення загального рівня соціально-економічного розвитку є методика визначення індексу розвитку людського потенціалу/суспільства (ІРЛП). При цьому ІРЛП постає як інтегральний показник з трьох компонентів – середньої очікуваної тривалості життя людей, їх освіченості та величини реального доходу. Виходячи з показників величини ІРЛП, експерти ООН поділяють усі країни світу за рівнем розвитку на три класи: 1) з високим рівнем розвитку, ІРЛП – понад 0,800; 2) з середнім рівнем розвитку (0,500–0,800); 3) з низьким рівнем розвитку (менше 0,500)¹. Впродовж 90-х років минулого століття пальму першості тут утримувала Канада. На початку XXI ст. вона перемістилася на третє місце, а на перше–друге вийшли Норвегія й Австрія, відповідно. Україна із 102 місця у 1998 р. піднялася на місце між 70–80-м у 2001–2005 рр.

Така методика розрахунку ІРЛП почала використовуватися і для його обрахунку з метою вивзначення потенціалу, стану, перспектив і тенденцій розвитку окремих регіонів. Прикладом можуть слугувати відповідні дослідження в Російській Федерації й Україні (тільки у нас говорять не про ІРЛП, а використовують термін “якість життя”, що те ж саме з точки зору використаних показників). Так, згідно з російськими дослідженнями найкраща регіональна ситуація в Москві, Санкт-Петербурзі, Тюменській, Мурманській, Самарській, Липецькій, Ульяновській областях і Татарстані, ІРЛП яких понад 0,700 за сукупними показниками рівнів довголіття, освіти та доходів. Найгірший індекс у Туви – 0,461 (показники розраховані за 10-бальною шкалою)².

Українські дослідження якості життя на регіональному зрізі також свідчать про суттєві відмінності. За 7-бальною шкалою найкращі показники мають Київ, Хмельницька, Дніпропетровська, Харківська, Вінницька та Житомирська області – індекс якості життя знаходиться у межах між 3,4–3,6 (середній по Україні – 3,1). Найгірша ситуація в Закарпатській,

Херсонській, Кіровоградській областях і АР Крим – відповідні індекси становлять від 2,5 до 2,7³.

Варте уваги зіставлення цих показників за регіонами України на основі дослідження валового регіонального продукту. Тут найкраща ситуація в Києві, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Полтавській областях, а найгірша – в Тернопільській, Чернівецькій, Закарпатській, Житомирській областях (за даними про вироблений валовий регіональний продукт у 2004 р.)⁴.

Важливо, у сенсі пропонованої наукової розвідки, таке. Сучасний стан, тенденції розвитку та прогнозування еволюції рівня якості життя як в Україні загалом, так і в окремих її регіонах враховують не лише загальноприйняті показники. Беруться до уваги також сфери культурного розвитку, формування громадянського суспільства, розбудови правової держави тощо. А це зумовлює необхідність врахування й етнонаціональних параметрів, і стану в сфері міжнаціональних відносин.

Методологія дослідження національної толерантності

Для аналізу картини міжнаціональних відносин, на нашу думку (і в цьому ми погоджуємося з іншими науковцями)⁵, доречно використати комплекс принципів науковості, об'єктивності, поліфакторності, системності у поєднанні з методикою шкали “соціальної дистанції” Богардуса. Саме вона дозволяє виміряти соціальну установку людини щодо представників інших національностей. Іншими словами, йдеться про певну психологічну готовність до зближення або, навпаки, до відторгнення людей іншої національності, незалежно від їх особистісних якостей і специфіки умов життя. Відповідь респондента на питання про те, у якості кого він згоден допустити представників іншої національності, дає змогу визначити соціальну дистанцію, яку він хотів би зберегти між собою та цією етнічною групою. Шкала побудована за кумулятивним принципом. Тобто, позитивна відповідь на першу позицію означає такі самі позитивні відповіді на всі інші

позиції. Вибір другої позиції включає позитивні відповіді на наступні, але негативну відповідь на першу. Шкала соціальної дистанції Богардуса була апробована під час проведення досліджень у Києві (1990 і 1991 рр.) та в Україні (1992, 1994–2005 рр.). В останньому випадку розглянута методика використовувалася для визначення рівня національної толерантності як у масштабах всієї держави, так і окремих регіонів.

Рівень та особливості національної толерантності в Україні

Порівняльний аналіз даних за шкалою Богардуса дає змогу виокремити й охарактеризувати три типи показників національної толерантності. По-перше, максимальну толерантність і максимальну нетолерантність. По-друге, індекс національної нетерпимості (ІНН) або індекс національної дистанційованості (ІНД) – середній бал за 7-бальною шкалою – щодо представників конкретної національності. По-третє, індекс загальної національної нетолерантності (ІЗНН) або інтегральний індекс національної дистанційованості (ІІНД). Він переводився у 100-бальну шкалу, на якій 0 балів означає повну відсутність вимірюваного параметра, а 100 балів – максимальне його значення. Зауважимо також, що визначаючи рівень й особливості національної толерантності в Україні, ми використали офіційні дані досліджень Інституту соціології НАН України, зведені до табличних виражень⁶.

Матеріали соціологічних досліджень та їх аналіз свідчать, що ІІНД в Україні зріс із середнього показника по державі 4,63 бала (у 1992 р.) до 5,7 (у 2005 р.) за 7-бальною шкалою. Якщо у 1992р. найбільш нетолерантне ставлення було до арабів (5,37), негрів (5,49), циган (5,55), то в 2005р. неприємна пальма першості перейшла до афганців (6,1) і арабів (6,0). Загалом це дозволяє охарактеризувати психологічний портрет населення у сфері міжнаціональних відносин як “насторожений”. При цьому насторожує загальне зростання як тенденція ІІНД впродовж практично всього періоду незалежності – з показника 4,63 у 1992 р. до 5,7 у 2005 р.

(безпосередньо перед “помаранчевою революцією” він досягнув навіть 5,8). За 100-бальною шкалою ПНД зріс із 61 бала у 1992 р. до 74 у 2005 р. Точка ж 50 балів на цій шкалі є відміткою, що розділяє позитивне (толерантне) і негативне (нетолерантне) ставлення до інших національностей.

Важливе значення має аналіз соціально-демографічних факторів національної толерантності. Емпіричні дані чітко свідчать, що рівень освіти, вік, місце проживання достатньо сильно впливають на прояви національної терпимості (водночас, відмінності за статтю не є значимими). Чим вищий освітній рівень респондента, чим він молодший, тим менше проявляє загальну нетерпимість до інших національностей. Так, у людей до 30 років ПНД становить 57 і зростає до 65 у людей старших за 55 років. У осіб з вищою освітою він 56, а з неповною середньою – 65. Тоді як чоловіки та жінки практично майже однаково “національно нетерпимі” – індекс становить, відповідно, 60 і 61.

Особливий інтерес як у контексті дослідження міжнаціональних відносин в Україні, так і в сенсі сучасної політичної, мовної, релігійної ситуації слід проявити до національних і релігійних особливостей толерантності. Знову ж таки, і тут ПНД зріс з 4,4 у 1994 р. до 5,1 у 2005 р. (впродовж 2002–2004 рр. він був навіть 5,3). На регіональному зрізі відносин між українцями та росіянами ми маємо найнижчий або “найтерпиміший” індекс у Західному (Галичина) регіоні – 1,81. В інших регіонах він явно вищий: Центр – 3,53; Схід – 3,74; Південь – 3,85; Крим – 4,29.

Звідси напрошується загальний висновок, що українці за своїми соціально-психологічними установками, що виражені стосовно сфери міжнаціональних відносин, характеризуються як достатньо неоднорідний етнічний контингент.

Концептуальні висновки

Перший висновок можна сформулювати так. Інтегральна національна толерантність в Україні зміщена (з тенденцією

зростання індексу) до негативного полюса. Отже, надалі правильніше буде вести мову про інтегральну національну нетолерантність.

Другий висновок більш оптимістичний і стосується інтегральної національної толерантності крізь призму національних і релігійних особливостей, хоча і тут при ПНД 5,1 за 7-бальною шкалою і 68-69 – за 100-бальною він свідчить про певну тенденцію до категоріальності інтегральної національної толерантності як нетолерантності.

Третій висновок стосується чинників, які впливають на цей феномен. Можна буде вважати, що фактор впливатиме позитивно навіть тоді, якщо він веде не до підвищення толерантності, а хоча б до зниження середнього рівня інтегральної нетолерантності.

Четвертий висновок пов'язаний з перспективами розвитку української державності, утвердженню ринкових механізмів, розбудовою демократичного правового суспільства, розширенням контактів і тісних відносин із країнами Заходу. Це повинно сприяти подоланню в масовій свідомості багатьох гальмівних і контрверсійних стереотипів минулого, а отже, і зниженню рівня недовіри один до одного представників різних національностей, зростанню інтегральної національної толерантності та її регіональних складових.

¹ *Фетисов А.С.* Развитие стран. Некоторые подходы к проблеме измерения уровня и динамики // География. – 1999. – № 4. – С. 9–11.

² *Зубаревич Н.В.* Индекс развития человеческого потенциала регионов России // География. – 1998. – № 37. – С. 4–5.

³ Рівненщина: куди йдемо // Україна і світ сьогодні. – 2002. – 21 березня.

⁴ *Ревенко А.* Асиметрії регіонального розвитку // Дзеркало тижня. – 2006. – 13 травня.

⁵ *Кцюева Г.У.* Методы изучения этнических стереотипов // Социальная психология и общественная практика. – М., 1985. – С. 225–231; *Кольцов В.Б.* Социальная дистанция в межнациональном общении: опыт построения интегрального показателя // Социологические исследования. – 1989. – № 2. – С. 26–29; *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К., 1994. – С. 106–108.

⁶ *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К., 1994. – С. 109, 112, 114, 116; Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. – К., 2005. – С. 512–525.